

1843 ԲԱՋՄԱՎԼԵՊ 1911

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՍԱՆԴՈՒԹՅ

ՀԱՅ եկեղեցւոյ զարդերէն մէկը, այս կոյսը, Նա պատկերացուած է իբր արքայազուստը մը, որ չսիրէր իր սիրելին, և քրիստոնեայ կ'ըլլայ, էն յառաջնծայ քրիստոնեաներէն, յիտոյ նաՀաստակուելու համար, Բարձր դէպք դռամայի մը համար, Մեր խեղճ գրականութեան մէջ սակայն, քիչ ոգևորութիւն արծարծեր է: Կը յիշեմ միայն վերին աստիճանի անհամ ողբերգութիւն մը Թովմաս Թէրզեանէ, Նոյնին անգղիներէն խմբագրութիւն մը մօտերս հրատարակուած, և շատ գեղեցիկ քանաստեղծութիւն մը Ալիշանէ, որուն շատ անհաւատարիմ Թարգմանութիւն մը տուաւ պրոֆ. Էմիլ Տեզա իտալերէն շքեղ լեզուով մը:

Վերակազմելու համար ինչ որ պատմական կայ այս զրուցախառն անուան շուրջ, մենք ուրիշ աղբիւր չունինք՝ բայց եթէ այս կոյսին նուիրուած այն ցանի մը տուն շարականը և իր վկայաբանութիւնը, որուն մէջ շատ բան կայ մերժելու:

Շարականը շատ բան չի պարունակեր

յայտնութիւններ ընելու համար: Առաջին տան մէջ կը յիշուի թէ Սանդուխտ իր հայրենի կրօնը կը թողու. «որ զհայրականն քո թողեր զպաշտօն», և թէ Գրիգորի համար կը նահատակուի. «վասն Գրիգորի հեղին զարինն քո սուրբ»: Երկրորդ տունը կը բովանդակէ կոյսին աղբիւնները Անտարանի Թաղէոս առաքեալին հետ՝ որ շատ վիճելի է, «Աշակերտեցար առաքելոյն Թաղէոսի, - և ի հաւատս ճշմարտոս հաստատեցար». իբր թէ Սանդուխտ թէ և քրիստոնեայ զայն ճշմարտապէս չըլլար՝ բայց եթէ աշակերտելով Թաղէոս առաքելոյն:

Այս բոլորը արդէն Սանդուխտի վկայաբանութիւնն է, բայց վկայաբանութեանը մէջ միայն այս բոլորը չէ որ կայ:

Երրորդ տունը կու տայ գիծ մը որ բուրովին այլ արժէք ունի. Սանդուխտի կու տայ տիկնոջ անհաւատարմութիւնը մը որ չգրտնուիր ոչ իր վկայաբանութեան մէջ և ոչ իր կոյսի նկարագրին մէջ ինչպէս ընդունուած է ընդհանրապէս. «Որ զտիկնու թեան քո թողեր զփառս»: Իբր թէ Սանդուխտ կարգուած ըլլար ճոխ իշխանի մը հետ՝ զոր կը թողու:

Այս պարագային մէջ ո՞րն եղած է աղ-

բիւրը այս անձանքի երգչին ուր գտած է այս «գտիկնութեան... զգիտա» մինչ կը պակսի վկայաբանութեան մէջ, կ'եւ ընկ թէ հոս երգչը իրերուն լաւ տեղեակ չէ, կամ մտածիր է թէ Սանդուխտը կը թողու այն փառքը զոր կրնար ունենալ, այսինքն տիկնութեան փառքը զոր պիտի ունենար օր մը կարգուելով, իսկայ Բիւզանդի կտոր մը մտածութիւնը թոյլ կու տայ ղեռ յառաջ տանել: Ճշմարիտ զգայնութիւններ ունեցող այս հեղինակը՝ առիթ ունենալով թեկդի վրայ խօսելու (Գ. Ժ.), զայն միշտ կ'անուանէ տիկին. «արտաքայ թագաբնի վկայանոց մի սուրբ տիկնոյն թեկդի» — «Եւ ելանէր ընդ յառաջ նոցա սուրբ տիկնոյն թեկդիէն զարդարեալ մեծապայծառ, զի նշոյլք որպէս ի լուսոյ հատանէին ի նմանէն», ինչ կը հասկնայ հոս Բիւզանդ այս տիկին տիտղոսովը տրուած թեկդի՝ որ հիշդ նոյն տեւակ պահերաներ ունի Պոզոս առաքեալին հետ՝ տոեալ վկայաբանութեան մէջ, ինչ որ Սանդուխտ թաղէտի հետ իր վկայաբանութեան մէջ: Ճիշդ չեմ գիտեր, բայց չեմ ալ կարծեր թէ հայ հեղինակներու մտքին մէջ պատուանունները աստիճանաւորութիւններ չունենան, ու զանոնք զործածեն խառն ի խառն, առանց ո՛ր է նշանակութեան, մանաւանդ ժամանակի մը մէջ ուր այնքան վրէժխնդիր էին բարձի ու պատուանուններու ինչպէս են հին դարերը: Ազգայնագիտոս՝ պաշտօնական դիրքերու մէջ առիթ ունենալով յիշելու խոսքովիդուխտը, զայն կը տիտղոսէ միշտ օրիորդ և երբէք տիկին: Առ Գևորգիտա եւ պիսկոպոս Կեսարու ուղղուած թուղթին մէջ կը գրուի «Տրդատիոս քաղապր, . . . և Աշխէն տիկին, և օրիորդ խոսրովիդուխտ»: Այս նամակին պատասխանը կ'ուղղուի առ «Տրդատէս քաղապր... և Աշխէն տիկին և օրիորդ խոսրովիդուխտ»: Պատուանուններու երբէ՛ք չփոթութիւն. եթէ խոսրովիդուխտ օրիորդ կը կոչուի անշուշտ անոր համար էր որ ղեռ կոյս էր: Ինչո՞ւ համար ուրեմն Սանդուխտի տիկին կու չլուր, որ ղեռ աւելի կոյս կը պանծացուի:

Սանդուխտի նկատմամբ երկրորդ աղբիւրն է իր վկայաբանութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, միակ աղբիւրն ալ եղած է միանգամայն յետագայ միւս բոլոր գրութիւններուն, ամենասակաւ նորութիւններով՝ ինչպէս շարականի տիկին բառը՝ զոր վերը տեսանք, Այս գրութիւնը նիւթ պէտք է եղած ըլլար՝ բազմաթիւ քննութիւններու, ինչ որ չէ եղած դժբախտաբար, որովհետեւ կը խօսի ժամանակի մը վրայ, ամենէն շահեկաններէն մեր պատմութեան մէջ, — միջոցը որ կը տարածուի ըրիստոնէութեան քարոզութենէն մինչեւ չորրորդ դար, որու մասին բոլորովին կը պակսի ազգային պատմիչ մը, և ասիկայ միակ գրութիւնն է որ առիթ կու տայ անդրազոյն հետազոտութիւններու:

Սոյն գրութիւնը հրատարակած է Ալիշան, Սոփերներու շարքին մէջ, հատոր Է, ուր շատ կարճ ու թերի տեղեկութիւններ կու տայ նկատմամբ զորի պատմականին ու հանգամանքներուն: Երկու յօդուածներով, Բազմաթիւքի մէջ, (1905 էջ 552 և 1907 էջ 60) շանոցի անդրագոյն լուսարանութիւններ տալ այս գրուածքին վրայ, իմ քննութեանցս իրր արդիւնք կը ստանայի որ Սանդուխտի դէմքը հին ծագումն ունի. հաւանօրէն Գ դարու խրմբազրուած ասորերէն լեզուով պատմութեան մը մէջ, նա կ'անցնի վկայաբանութեանց շարքը: Ե դարուն՝ այս գրուածքը կը թարգմանուի հայերէն Մեսրոբի աշակերտ Սամուէլ վրաց եպիսկոպոսի ձեռքով և իր լեզուական աղեղնութիւնը կ'ունենայ նաեւ Բուզանդի և Ազգայնագիտի թարգմանչին վրայ, կորիւնի: Յետոյ ճառընտրիներու մէջ անցնելով՝ փոփոխութիւններ և մանաւանդ յաւելումներ կ'ունենայ՝ որոնց կարեւորագոյնը եղած կ'եւրեի Ե. դարու վերջերը:

Այս նոր քննութեան նպատակը պիտի ըլլայ զուտ ազգային պատմական մասը գտնել յետագայ ըրիստոնէական եկեղեցական յաւելուած ու եկամուտ տարրերէն և անոր լուսարանութիւնը տալ: Մեզի շարժառիթը եղաւ այն հանգամանքը որ

Բիւզանդո՝ որուն գրութեանս կարեւոր բովանդակութիւնը լաւ ծանօթ է, ինչո՞ւ առիթ ունենալով այնքան անգամ Սանատրուկ ու Թաղէոս անունները յիշատակելու, Սանդուխտը կը լռէ։ Ի դէպ յիշած ըլլանք որ Բիւզանդո՝ բաց ի Գրիգորէ, երկրմի յարգանք մ'ունի բոլոր այն անձանց հանդէպ որոնք Ազաթանգեղոսի յարգութիւններն ու սրբութիւնները կը կազմեն։

Վկայարանութեանս մէջ զլիսաւոր անձնաւորութիւնը կը կոչուի Թաղէոս։ Սոյն անձը նկարագրուած է իրր ատաքեալ մը Յիսուսի «լցեալ լուսեղէն խորհրդով» և «լուսեղէն բանիւ» որ «վիճակեալ հայաստան ազգիս» և «վիճակեաց զամենայն Հայաստան ազգս»։ Բայց Թաղէոս Հայաստան գալէ յառաջ «զայր հասանէր ի Միջագետս Ասորւոց, քարոզէր զբանն կենաց»։ Հոս էջի մը մէջ կը պատմուի Աբգարու ծանօթ գրոյցը բոլորովին Լարուք նեայի հայերէն խմբագրութեան ազդեցութեան տակ գրուած։

Միջագետքէն իր նորադարձ աշակերտները առնելով «փութով հասանէր յաշխարհն Հայոց, առ Թագաւորն Սանատրուկ, ի գաւառին Արտազ, ի քաղաքագեղն Ծաւարշան, յապարանս արքունի, որ էին հոգոց գեորնք Թագաւորացն Հայոց», որպէս զի հոս ալ, ինչպէս Միջագետքի մէջ ժողովուրդը քրիստոնեայ դարձնէ և այս բանիս համար «քարոզէր անդ զբանն կենաց, և առնէր նշանագործութիւն ի դրան արքունի ի համաշխարհագար բանակսն»։ Այս պարագաներուն մէջն է որ «եկեալ դուստր Թագաւորին, որում անուն էր Սանդուխտ, որ էր ի տիոց տղայ, գեղեցիկ անսլիսամբ և վայելուչ երեսօք» . . . և հասնալ ի գիշերի առ սուրբ առաքեալն Լսէր ի նմանէ զբանն քարոզութեան աւետարանին»։

Քրիստոնեայ մկրտուելով, Սանդուխտ շարժառիթը կը դառնայ ամբողջ բանագործութեան մը, որուն մէջ շեշտի և զոյնի քիչ տարբերութեամբ, կը կրկնուին բոլոր այն տեսարաններն ու արարուածները

որ յատուկ են տեսակ մը վկայարանութեանց և կերպով մը անոնց սեռն ու նշակարարները կը կազմեն։

Նախ «տեսնալ քրմաժողով դիւցակատար պաշտօնէիցն, պատմեցին խստերախ և անօրէն Թագաւորին իւրեանց Սանատրուկոյ»։ Որ «Հարազնեալ... տայր հրաման սրամահ առնել զհաւատացեալսն»։

Այնուհետեւ կը սկսի շարք մը հալածանաց ու հրաշից, հաւատացեալները կուտրելուն, բանդարկելու, տանջելու, — տեսիլներու, լոյսերու որոտանաց և ամբոխման որով հեթանոսները գիտար կը ջարդեն և ի վերջոյ է միայն որ ամբաստանեալը կը նահատակուի։

Սանդուխտ միշտ աւելի ջերմեանդն գութ մը կը ցուցնէ Թաղէոսի համար՝ որ ալ իրեն ամէն բանն է, հայր, քոյր, եղբայր, երկինք, Քրիստոս և արքայութեան վայելքներ։ Եւ Թաղէոս ի փոխարէն, իւրեն՝ միշտ աւելի լուսաւոր, միշտ աւելի սքանչելի կը ցուցնէ երկինքը, Քրիստոսն ու լուսեղէն փառքերը։ Հիացած, բորբոքուած՝ կը գտնէ և կը յորդորէ հաւատացեալները աւելի զօրաւոր կոխի մը համար։ Նա քրիստոնեայ կը դարձնէ մեծ իշխան մը «կարգեալ ի վերայ ամենայն դիցն, և հրամանատար ամենայն տանն արքունի. նա էր երկրորդ տէրութեանն Հայոց»։ Այս մեծ մարդուն հետ — շատեր քրիստոնեայ կը դառնան՝ որոնք բնակաւ նարար կը ջարդուին հեթանոսներէ։ Նա հատակները անպատուութենէ ազատելու համար «յղէր ի տուն իւր սուրբն Սանդուխտ զաղտ ի հօրէն իւրմէ և տայր բերել բարակ կտուս, և առեալ զհաւատացեալ սուրբ ընկերսն, ամփոփէր զմարմինս նոցա, . . . և Թաղէր մօտ յապարանս իւր, և տայր զգուշութիւն զի մի որ գիտասցէ յարքունի տանէն»։

Սանդուխտ կերպով մը պաշտպան և Թագուհին կը դառնայ այս նոր հասարակութեան, կազմուած մեծ մասամբ աղքատներէ, և «կերակրէր զնոսա հացիւ և զգեցուցանէր հանդերձիւ, և ոչինչ առնէր նոցա պակաս»։

Հեթանոս մասը՝ միշտ աւելի հաւատաւորիմ առ «Արամազդ և Անահիտ մեծ աստուածքն» որ են շինութիւն աշխարհիս և փառք մեր Թագաւորաց», մանաւանդ «Անահտայ կոսմով դիւանցն» կը յամտին նոյն հալածանքին մէջ, որով մենք առիթ կ'ունենանք դեռ քանի մը տեղեկութիւններ ունենալու որոնք բարձր արժէք մ'ունին:

Հայածանքի մը մէջ, ուր կը նահատակուի Սամուէլ անուն նորադարձ իշխան մը, որուն դժբախտաբար բուն անունը չենք գիտեր, կը յիշուի թէ «ի ժամուն դիպեցան չորք և երեք յաշխարհէս Հայոց»: Եթէ բոլոր այս վկայարանութիւնը տեղի կ'ունենայ հայ աշխարհին մէջ և Հայոց Թագաւորին ճով, ինչ են այս «չորքն և երեք յաշխարհէս Հայոց»: Կ'երեւի թէ շատ բան կայ սրբազրեկու այս գրուածքին մէջ: Ուրիշ հաւատացեալ մըն ալ կ'ըլլայ «կին ոմն» ի մեծ ազգէ, աւանայն տամբ իւրով, որ էր ի մերձաւորաց Թագաւորին, որում անուն էր Զարմանդուխտ:

Անկարելի է այլ ևս ողջ պահել Սանդուխտը, որ բոլոր երկիրը ըրիստոնեայ պիտի դարձնէր, և Սանատրուկ՝ իր բոլոր գութն ու կատաղութիւնը հաւաքելով՝ աղւանք մահուան վճիռը կու տայ, որ՝ դահիճներու շփոթին ու իրարանցման մէջ, կը մեռնի զարնուած պատանիէ մը կուրծքին մօտ: Սանդուխտի մահուանէն վերջ, կարգը քնականաբար պիտի զարթոյնայ իր իր ամենէն աւելի անօրէնը և չարիքներու պատճառ: Զօրականն ու իշխանները գալով զայն կը գտնեն փոքր ձորակի մը մէջ ուսկէ կը հանեն «սակաւ մի ի բարձրաւանդակ տեղի մի ի վիմամէջս»:

Այս փոքր ձորակը կ'երեւի տեղագրական կարեւոր դեր մը խաղալ վկայաբանութեան մէջ, որովհետեւ ուրիշ տեղ մ'ալ կը յիշուի, ուր առաքեալը նահատակեալու մարմիններն առնելով «եղ ի փոքր ձորակին ուր էին օթեկանք նոցա»: Դարձեալ որպէս զի հաւատացեալները իր քաջ նահատակութիւնը տեսնեն կ'ըսէ, «Արեք

ելէք ի բարձր տեղին, որ ի վերոյ քան զմեզ է»:

Եւ իր մահուան պահուն, ըրիստոնեայ կը սկստէ Զմեռնոտս անուն մէկը «որ էր իշխան ի վերայ ամենայն ճանապարհաց և հաւատարիմ ի դրան արքունի»: Իր մահը հրաշալի կ'ըլլայ, ինչպէս բոլոր բարի ըրիստոնեաներուն մահը. յետ սրով սպանուելու, երկիրը կը շափի, մեծ քար մը կը պատուի և մարմինը մէջը կ'ընդունի: Իր մահուանէ քիչ յառաջ զինք «արգելն ի դղեակ պարսպին, ուր էին մարդակեր զագանքն: Իրրեւ արձակեցին երկու առեւժք, և եկեալ անկանէին առ ոտան և լիզուին զհողաթափան՝ ոտից սրբոյն, և ունային բծնելով: Եւ սրբոյն աղօթեալ՝ լուծան կապանք իւր: Եւ նշանեալ ընդդէմ պիւնձուցն գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս»:

Այսպէս է գրեթէ այս վկայարանութիւնը, այլապիտուած, միջարկուած, խանգարուած, ուր պիտի ջանանք մենք գտնել պատմական քանի մը գիծեր՝ դիւանական հին աղբիւրներէ, որոնցմով կազմուած են առհասարակ մեր հին պատմիչները. եկեղեցական զգացումներու բազմաբանութեանց ահազին քանակի մը հետ, տալով միանգամայն պատմական քանի մը ճշմարիտ տեղեկութիւններ: Սոյն գրուածքին մէջ կազմուած, վերակազմուած, և իրմբազրեկով թարգմանուած՝ կայ գիծ մը Լաբուրենայէն, Գործք Առաքելոցէն, Անատոլեայ և սոհասարակ միւս վկայաբանութիւններէն, Յայտնութեան գրքէն և Ս. Գրքի ուրիշ մասերէն: Եւ սակայն ասի միակ կտորն է հասած մեզի այն պատմութենէն՝ գրուած ուրիշներէ որ կը սկսէր «ի քարոզութենէն թաղէտի առաքելոյ և նորուն յիլից և ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեան Գրգորի և իւրոյ հանգստեանն, և յառաքելապան Սանատրուկոյ արքային մինչեւ յայս կամայ հնազանդելն հաւատոցն, և ի նորուն հանգստեան արքային Տրդատայ»:

(Քուզ. Գ. Ա.):

Շարայրեի

Հ. Ն. ԱՆԿԵՐԻՍԻԱՆ